

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXV-ik évf.

Julius—Augustus 1890.

4-ik füzet.

ENYEDI GYÖRGY ÉLETE.

(Folyt. és vége.)

Negyedik fontos műve: A Szentháromságot bizonyító bibliai helyek magyarázatai stb. (Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti etc.) a következő lapon levő jegyzésben adva lesz egész czime, s a könyv főbb tárgyai kivonatosan bőven lesznek ismertetve. Okát adom, miért? Első oka az, hogy annak Heltai-féle kolozsvári első kiadása a forgalomból kitiltatott, sok példánya 1599-ben Báthori Zsigmond fejedelem idejében nyilvánosan megégettetett, s eredeti latin nyelven Belgium Gröningen nevű városában másodszer nyomtatott ki; de Vogt János szerint¹⁾ oly hibásan, hogy a mint Fabritius János bizonyítja,²⁾ alig van benne csak egy görög szó is hibátlanul szedve. Ő ezt látásból tudja, mert a kiadványból egy példányt azon nedvesen vett meg a nyomdából. Ez a kiadás is oly ritka, — írja Vogt — hogy a mint Uffenbach³⁾ emlékezetben hagyta, nyolcz imperialison árultatott,⁴⁾ s mivel a régi antitrinitariusok dogmái megismerésére e könyv felette szükséges, nálunk (Vogt szava) a könyv néhol írásban találtatik.⁵⁾ Zeltner is írja,⁶⁾ hogy e könyvet Altorffban és Wittembergában sokan kézzel irták le. Clement David francia bibliographus utána irván Czwitinger, Zeltner, Fabritius és Richard Simon értesítéseit, ezt is írja: „Ugy látszik, a második kiadás némely példányának más czimet adtak, s abban ki van téve a könyv kelte is, különben nem tudja,

¹⁾ Vogt, Johannes. Catalogus historico-criticus libr. rarior. 236. l. más észrevételei is láthatók a 258. lapon.

²⁾ Johannes Fabritius. Histor. Biblioth. V. rész 51 l.

³⁾ Uffenbach. Biblioth. T. I. 114. l. más észrevételei T. I. 814. l. 23. sz.

⁴⁾ Imperialis = Numus, idem quod Moneta uncialis argentea, ein Reichsthaler, eine Unze od. 2 Loth schwer. Kirschius Cornucopiae sat.

⁵⁾ Vogt az előbbi helyen.

⁶⁾ Zeltner. Historia Crypto-Socinianismi 100. és 208. ll.

miért tették volna kiadását a francia kir. Akadémia Catalogusában 1684-re? ¹⁾ Én ezt könyvszeretők kedvéért jegyeztem meg.

Még e könyvről két megjegyzést kell említenem. Egyet Bod Péter tudósítására, a másikat a kolozsvári tanács Enyedi ezen könyve példányára. Bod Péter Enyedi művéről azt írja: „Irt volt Enyedi György egy könyvet, melyet halála után adtak ki jóakarói; ezt Basilius István írásából szedegette s bővítette volt ki.“ ²⁾ Basilius István azon művének, melyre Bod hivatkozik, czime ez: „Egy néhány kérdések a keresztényi igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában. Egybeszedettek a kolozsvári prédikátortól, Basilius Istvántól. Megjelent Gyula-Fehérváratt, 1568. 4.“ E könyv ma nincs meg máshol s más alakban, mint Kénosi Tőzsér János mult századi másolatában az erdélyi országos Muzeum Kemény-féle gyűjteményében. Ő azt száz év előtt még nyomtatásban is látta, olvasta, De Typographiis Unitariorum czimű becses kéziratában kivonatozta, s így ír róla: „Basilius egész művében kérdésenként kimutatja, hogy a Háromságot a Szentírásból nem lehet bebizonyítani, és megmagyarázza ama helyeket, a melyek a Háromságra nézve fel szoktak hozatni, valamint azokat is, melyek a Krisztus és Szentlélek főistensége megmutatására idéztetnek. (In toto Opere per Quaestiones demonstrat Trinitatem non posse ex Scriptura Sacra demonstrari, explicando loca, quae pro stabilienda Trinitate solent adferri, ut et pro Christi Domini et Spiritus S. summa Divinitate.)³⁾ Ugy látszik, Bod Péter 1766-ban szintén olvasta Basilius ezen könyvét, igen Enyediét, s így támadt fennebbi észrevétele. A kik az erdélyi muzeumbeli másolatot olvashatják, világosítsák fel a dolgot.

Másik megjegyzésem az Enyedi könyvének a tanácsház számára készített példányát illeti. Erről Uzoni F. István azt hagyta emlékezetben: „A kolozsvári tanács a maga udvara számára (pro Curia Senatoria) arany metszéssel s külső diszítésekkel ékes példányt köttetett, s azt egy századon át nagy gondviselés alatt tartotta, de a mikor az abban foglalt hittudományt elhagyta, a könyvet sem őrizte meg tovább, s így az kétségkívül oda vitetett, a hol amaz egedül üdvözítő igazság becsben van.“ ⁴⁾ S e könyv nyilvánossá

¹⁾ David Clement. Bibliotheque curieuse, historique et critique, ou Catalogue raisonné des livres difficiles à trouver stb. MDCCLIII. Theologie. Tom. III. pag. 219. nro 2487. más megjegyzései Tom. VIII. pag. 37 et sequent.

²⁾ Magyar Athenas. 1766. 8. 45. l.

³⁾ Historia Ecclesiastica stb. Lib. I. Vol. I. 553—554. l.

⁴⁾ „ „ „ „ „ „ „ 296—97. l.

tételére nézve az isteni gondviselés különös titkos akaratának kell tekintenünk, hogy midőn 1619-ben nagyságos Bethlen István fejedelmi tanácsos ur hitveséhez, a fejedelem udvari prédikátorához és a kolozsvári ev. református papokhoz a marburgi kürtből a jelszó megadatott a Marpurgo Lituus sufflatus fuisset), hogy Enyedi művét minden igyekezettel elnyomni, Szentkirályi Benedek czáfolatát ellenben¹⁾ terjeszteni igyekezzenek: az Isten épen Bethlen Istvánt (a fejedelem testvérét) adta az egyháznak oltalmául, mint egy Gama-lielt, a ki az Enyedi művét (hihetően itt a Toroczkaai Máté magyar fordítása értetik), az országgyűlésen nyilvánosságra hozta, a miről Kolozsvár város képviselőtestülete jegyzőkönyvében 1620-ról e följegyzés van: „Bethlen Istvánnak az Enyedi György püspök munkájának (mely azon szentírásbeli helyeknek magyarázatja, melyekből a Szentháromságot bizonyítani kívánják) publicatiojáért egy aranyos kupát adtak az unitáriusok.“²⁾ Bethlen István unitárius rokonszenvét az is mutatja, hogy Csanádi Pál az ő rendeletére írta Szentháromság elleni két művét 1615. 1618-ban... Honnan vette ezt Uzoni, nem tudom; sem Kénosi, sem Szabó Károly nem említik Régi Magyar Könyvekről irt műveikben. Csanádinak Dajka-Keserü ev. ref. püspökkel volt hittani vitája. Erről van itt szó.

Én e művem irásánál a M. Nemzeti Muzeum példányát használtam, melyet tanulmányaim első kiadásnak bizonyitnak; teljességét mutatják: a jelképes metszéssel ellátott czimlap, belől Enyedi Emlékirata (Epitaphium), a kolozsvári tanácshoz intézett Ajánló-levél (Epistola Dedicatoria), Előszó az olvasóhoz (Praefatio ad Lectorem), azután Dicsvers (Epigramma) Enyedire, végre a könyv szövege, melynek felső jobb szögletén a kezdetet jelzi: Pag. 1. alább: GENESIS I. VERS. I. In principio creavit Dij (Elohim = plural.) coelum et terram, alól az ivjelő B. betű.

Másik oka bőv közlésemnek az, hogy nem volt alkalmam ezt a grönigeni kiadással összehasonlítani s meggyőződni egyezések-ről vagy különbözőségekről, de ezt mint első kiadást (Editio princeps) czéломra nézve jobbnak ítéltm.

¹⁾ Vindicatio Locorum Vet. Testamenti aeternam Deitatem Filii et Spiritus S. Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium adversus Georgii Enyedini Librum (ut vocat) Explicationes idest Corruptelas in Scripturis restituta. Histor. Eccles. stb. Lib. I. Vol. I. 296. l.

²⁾ Histor. Eccles. stb. Lib. I. Vol. I. 297. l.

A harmadik okot, a mi e folyóirat olvasóinak érdeke, alább a közlés elején mondom meg.

E tájékozás után a könyv ismertetésére térek, adva jegyzésben a teljes címet, a szövegben az Ajánló-levelet, Az olvasóhoz írt Előszót, a Dicsverset és a Szövegkivonatokat.

AJÁNLÓ-LEVÉL.

A kolozsvári magas köztársaságnak az Atya Istentől a Krisztus által békét s dolgainak szerencsés előmenetelét kívánja. ¹⁾

Valahányszor az emberi dolgok állapotát tekintem, tisztelt pártfogóink, úgy tetszik, mintha valami kegyetlen Bacchust látnék, vagy ha van valami ennél szörnyebb, a mi Urunk és Krisztusunk tisztultabb egyháza akkora veszélyekkel áll küzdelemben, és a keresztény világgal mintegy engesztelhetlen harcot kezdett viselni... Kivülről harczok, belől félelmek szorongatják, és a kereszténységnek semmi ügye nincs biztonságban. Ez az a teremtmény, mely — a mint sz.-Pál szól — a hiábanvalóságnak vetve alá, csak nyög és önfájdalmába zárkozik. Mert a mit Krisztus hajdan tanítványainak mondott: Én legyőztem a világot, azt most a világ megfordított renddel kezdi mondani: én legyőztem Krisztust, oly nyilván uralkodik az evangéliumi kegyesség helyett a szentségtelenség.

És ez nem volt elég a roszból, a sok jeles tanító után elvesztette az egyház Enyedi György püspökét is, a ki ha megmarad, ama roszak orvosolva s némileg pótolva lettek volna. Mit tett volna e férfi, ha a végzet életét hosszabbra terjesztette volna! Senki nem volt nálánál a prédikálásban kedvesebb, a tanításban rövidebb és alapo-

¹⁾ Ez világosan mutatja, hogy itt e könyv legelső kiadásán a kiadó neve állott, s ez — a mint a körülmények mutatják — Toroczkai Mátéé volt, a minek egy része megégettétvén, a második s harmadik kiadásnál a név el volt hagyva. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára I. kötete 62. lapján azt írja, hogy a nagy-szebeni br. Bruckenthal-muzeum példányában az Ajánló-evél (Epistola Dedicatoria) végén, az a3 levél előlapján ez egykoru bejegyzés olvasható: Claudiopoli, 8. januarii A. D. 1599. Matheus Toroczka Concionator, a miből bizonyos, — jegyzi meg ugyan ő — hogy a könyv 1598-ban már ki volt nyomtatva, s a kiadás eszközlője Toroczkai Máté, kolozsvári prédikátor volt. Ezt Enyedi azelőtt kevéssel történt halála s az egyház és város közfájdalma hihetővé is teszi. Solger Ádám Rudolf: Bibliotheca sive Supplex Librorum Confessorum című műve P. II. pag. 75. a. 479 et 480 tett más értesítései közt azt is írja, hogy Enyedi e műve előbb 1588-ban adatott ki. Ez tévedés. Bizonyosan az 1598-at cserélte fel az író, vagy szedte hibásan a betűszedő e számmal.

* Kézirat: II. kötet, 7. lap (282. szám)

sabb, az írásban könnyebb, a nehézségek elhárításában szerencsésebb, a tévedések megczáfolásában biztosabb. Ezt bőven bizonyítják írott egyházi beszédei. Élete virágjában, midőn naponta hiresebbé lett, s mindenek szemét bámulatra kezdte ragadni, az utódokra egy tisztelt név emlékét hagyva, ez élet vészei közül elköltözött a boldogok társaságába. Szerencsétlen egyház, mely ily nagy főpapját veszítette el, a kinek halála soha meg nem szűnő fájdalmat okozott mindnyájunknak. . . Hallgatnak immár a köztérek, a polgárok szomoruan járnak, mindenkin levertség látszik. . . E közben reménytelenül előkerül a jeles férfi könyve, csaknem sirjáról elragadva. Istentől boldognak mondhatja magát Kolozsvár polgársága, mert buzgóságát minden századok magasztalni fogják. Te bőkezűséggel a jeles elméjű férfit maga kiképzésében segítetted, míg élt, jóságosan kegyelted, s mikor meghalt, az életre visszahoztad; nyilvános emléket állítva neki, s azzal a keresztény köztársaságot megajándékozva. Műve ugyan bevégezetlen, mert a midőn elvégezvén az új-szövetség azon helyeinek magyarázatát, melyekre a Szentháromság tanát alapítani szokták, s midőn az ó-szövetségben is már annyira előhaladott, hogy csak a próféták voltak hátra, munka közben, mint a hív és vigyázó szolga, Istentől boldogabb létbe hívatott el, s mielőtt pályafutását elvégezte, már elvette annak díját. S mégis, ha e művet sokak írásával összehasonlítjuk, igazán elmondható lesz róla, — hogy a fele több az egésznel.¹⁾

Neked köszönjük azért e jótéteményt, s Istennek nagy hálát adunk, mert egyedül a te műved, hogy nekünk akkora kincset birunk adatott, s téged esdve kérünk, hogy mint eddig, ugy ezután is meg ne szünjél jeles elméket találni, azokat kedvezéseidben részeltetni. Siess az egyház javára, az igazság terjesztésére, s Isten dicsőségére. Amen.⁴

„ELŐSZÓ AZ OLVASÓHOZ.

Jól tudom, szives olvasó, hogy mihelyt e könyvecske a közönség elé jut, mekkora s mily megátalkodott ellenei lesznek. Ennek nem más az oka, mint hogy ezen, tudatlansághoz szokott világ annyira kerüli az igazság fényét, hogy sugarait eltűrni nem képes. Nem tudok rajta eléggé csodálkozni. Ha a szent könyvek mindenkinek — nagyok, kicsinyek, tudósok, tudatlanok kezén széltében nem forognának, e nagy hibának meg lenne mentsége; de ezekkel olyasmi történt

¹⁾ Hesiodusnak egy szép görög versszakából görögül idézve: πλεονήμιου ὠάντος.

a mi soha semmi korban, sem valamely nemzetben, sem hitfelekezeten meg nem esett, hogy t. i. azon tudományt, melyet valaki vall, tűzzel-vassal s fenyegetésekkel üldözze. Mert a midőn a mi tanainkat ellenfeleink oly rosszul fogadják, s minket a mélységes poklokra kergetni szeretnének, vajjon nyílaikat nem önmaguk ellen is fordítják? Mi semmi olyat nem hiszünk, a mit ők nyilván tagadni mernek. A mindenható Atyának, az ég és föld teremtőjének fia Jézus Krisztusnak mondatik, t. i. az, a ki Szent Lélektől fogantatott, szűztől született, az ember Jézus Krisztus, az egyetlen közbenjáró Isten és emberek között, kinek halála nekünk üdvöt szerzett, a ki által mindnyájunknak, zsidóknak és görögöknek az Atyához mehetésünk van, s a kinek nevében Szent Lélekkel megajándékozva el vagyunk jegezve az örök életre. Ez az egész új-szövetség lényege, a mi hitünk, a melyet állhatatosan megtartunk és védelmezzünk. Ezeket akár pápista, lutheranus, vagy kálvinista — kérdem — meri-e tagadni? Nem gondolom. Tehát az összes pápisták és kálvinisták a midőn a mi tanainkat kárhoztatják, a maguk keresztény hitvallásukat gyalázzák . . . De itt valaki felförmed. Ezek ugyan — mondja — általában mind igazak, de van sok más, a mi az idvességre nem kevesebbé szükséges, u. m. az isteni személy háromsága, a fiúnak az atyával egyenlő állatúsága sat., a miket minthogy ti tagadtok, a keresztény világ méltán ostoroz titeket. De kérem itt meggondolni azt: vajjon helyes-e inkább az embereknek engedni, mint Istennek? Ha ők azt vélik, hogy nekik szabad egy s más, saját agyukból, az isteni igazságokhoz ragasztani, bizony nekünk azt merni vallásos kötelesség. Minket nem kötnek meg emberi találmányok s mi azokkal nem törődünk; mert hogy a szentírás szava lenne ez: *teremtsünk embert*, s ama másik: *az ige, a mi Isten volt, Istennél volt, és ismét: hárman vannak a kik bizonyosságot tesznek*, a mire pedig a Szentháromság tana építve van — ezeket mi emberi hagyományoknak tartjuk, s magunktól egyszerűen elutasítjuk; mert tudjuk, mennyire képes az emberi elme éle, hogy semmi hamisság nincs, a mit némileg valószínűvé ne tenne, mely bárha egyezni látszik is a szentírással, ettől mégis egészen és éppen különbözik, a melynek beszéde és tanítása az emberi bölcsesség semmi rábíró szavát be nem fogadja. Ily nagy dologban tehát nem emberi okoskodásokra van szükség, mint inkább határozottan kifejezett szóra, a törvényt és oraculumot illető ama mondas szerint: *a törvényben mi van írva? hogy olvasod azt?* De a Szentháromság tana, minthogy vagy jól nem értett szólamra [phrasisra], vagy a kétes szóra alapittatik és csak örök kö-

vetkeztetésekre támaszkodik, könnyen ledül s összeomlik, a mint ezt ez a könyvecske ékesen tanítja. De azért jó olvasó! a bölcselek előítéletét mellőzd, minket kárhóztatni szűnj meg, és a keresztény valásról ítélj józanabban. Isten veled!⁴

RÖVID DICSVERS. 1)

„Földsötét éjbe temették volt el ellenei Krisztust és szolgálait, zord fegyveres katonasággal véve körül a sirt, hogy soha fel ne támadhasson, s az égi fény sugárát többé ne láthassa. De Krisztus dicsősége mindezekből ragyogó fényben emelkedett ki; mert az Atya Isten, a ki egyedül igazgat mindeneket, kegyességökről híres, s éles elmével és áhitatos buzgalommal megáldott férfiakat támasztott, hogy a halandóknak emberi költemények undok fertőjéhez szokott szemeiről a sötét felhőt levonják, hogy Isten komolyan tiszteltessék, s Krisztusnak semmi méreggel meg nem homályosított dicsősége megadassék.

„Ezek között első helyet követel a maga részére Enyedi munkássága, a ki a három Istent vagy nem létezőnek, vagy csak álbölcsék költeményének tanította. Oh boldog korszak, boldog köztársaság! melynek pártfogása következtében él az elhaltnak halála után született magzata.“

Következik Enyedinek korára rendkívüli hatást gyakorolt műve ²⁾ a mi nem sokára magyarul is megjelent, Toroczka Máté püspöktől

1) Epigramma.

Cimmeriis quondam tenebris et nocte sepultum
 Abdiderunt hostes Christum, Christique ministros,
 Armatis circumpositis dirisque sepulchro
 Militibus, liceat Christo quo surgere nunquam,
 Aetherea vel luce frui: sed gloria Christi
 Emicuit tandem cunctis splendore corusco.
 Nam Deus ille Pater, solus qui cuncta gubernat,
 Insignes pietate viros et acumine mentis
 Instructos zeloque pio, produxit ut atram
 Detraherent oculis nubem mortalibus ipsis
 Commentis hominum asuetis, spurcisque lacunis,
 Ut solidam capiat laudem Deus, et sua Christi
 Gloria reddatur, nulla fucata veneno.
 Quos inter primus partes sibi vendicat omnes
 Enniedii labor eximius, qui numina trina
 Aut nihil esse docet, sola aut figmenta sophorum.
 O felix aevum! felix Respublica, cujus
 Auspiciis vivit defuncti posthuma proles.

²⁾ Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis Dogma stabiliri solet AUCTORE GEORGIO

lefordítva. ¹⁾ A merész gondolkozó és hatalmas dialectikájú író theologiai álláspontjának itt, életiratában is némileg megismertetése, s azon olvasók tájékozása végett, a kik sem a latin eredetit, sem magyar fordítását nem bírják, de a világhírű műből legalább izelítőül valamit tudni óhajtanának: néhány fontosabb megmagyarázott helyet rövid és tömör kivonatban közlök. Ebből a figyelmes olvasó meglátja részint nyelvünknek és a magyar irálynak 1619-től fogva való fejlődését, részint némi tájékozást nyer az iránt: mennyiben tér el Toroczkai fordítása az eredetitől, a minek meg lesz ugy tudományi érdekessége és haszna, mint az összehasonlítás szellemi élvezete.

Enyedi 1) az Istent és Atya Istent, Istent és Krisztust együtt illető ó- és ujszövetségi helyek közül 16-ot magyaráz meg. Ez vita felett áll, ezek közül idézni ez életirat egyébként is terjedelmes volta miatt nem látom szükségesnek. 2) A Krisztus-

ENYEDINO, Superintendente Ecclesiarum in Transylvania unum Patrem Deum et ejus Filium Jesum Christum per Spiritum Sactum profitentium.

Ezen alól a czimlapon négyszögű érczlap, felső két szögletén két kő kancsó, mellette párkánydiszítésül szemben álló két holló, ezeknek csőrében eledel, az alsó két szögleten sás és keleti növények, gyümölcs és virág-csoport; középen agg fatörzs alatt térdelő férfi, kezeit ímára összetéve, hajadon fővel, arca segély után epedést fejez ki, testét keleti lepel fűdi, előtte sziklák, szemben felülről alá repülő s csőrükben szintén élelmet tartó két holló. A kép mintha a pusztában élő Ilyést ábrázolná, kit a legenda szerint hollók tápláltak, vagy egy imádkozó remetét. A kereten e körirat van: † IN ORATIONE PERDV-RANTES. Rom. 12. 12. A kép alatt e szentirási hely: I. Cor. 8. At nobis quidem unus est Deus, Pater ille, a quo omnia; Item: Unus est Dominus Jesus Christus, per quem omnia. — Magyar nemzeti Múzeum példánya: Exeg. 540. g.

¹⁾ Az Ó- és Új Testamentumbeli Helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állítani, Magyarazatok, Enyedi György, Erdélyországban az egy Atya Isten és az ő szent fia a Jesus Chr. felől Sz. Lélek által kiadott tudományban egyező Ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott és annak utánna Toroczkai Mátétól, ugyazon Ecclesiáknak püspökétől magyar nyelvre fordítottatott. Alól: I. kor. 8. De nekünk egy Istenünk vagyon, amaz Atya, a kitől mindenek; És egy Urunk, J. Christus, a ki által mindenek. Colosvarban 1619. Nyomatott Makai Nyíró János által. Az Ajánló-levél kezdete: Az Istenfélő kegyes olvasónak Isten-től kegyelem stb. egészen más, mint a latin kiadásban. Az Előljáró beszéd, mely megmutatja kiváltképen való okát a mi írásmagyarázatunknak... Nagy álmélkodásra méltó stb. hét levélre terjed. Ez is egészen más, mint a latin kiadásbeli. A beosztás a latin kiadáséval egyező. I. A Genesis Mózes Teremtésről irt könyve. II. Exodus a kijövetelről stb. kettős mutató, 4-edrét 1—725 ll. M. a k a d. könyvt. Régi magy. Irod. 4. 30.

ról, Jézusról és Krisztusról együtt 73 helyet magyaráz meg.
3) A Szent Lélekről és Szent Háromságról 16-ot.

A Krisztusról szólók közül kettőt ismertetek meg. „Az, egyik Máté evang. XVI. fejez. 16. verse: Te vagy a Krisztus az élő Istennek fia. Ebből némelyek úgy okoskodnak — írja Enyedi: „Valaki csak természetes nemzés által lesz másnak fia, tehát e szentirási hely szerint Krisztusnak természetszerűleg az Atya lényéből kellett nemződni. A szót egyszerű értelmében véve, a kétely eloszlatható lett volna azon magyarázat által, a mire a szentírásban gyakran van utalás, midőn az emberek is élő Isten fiainak mondatnak, ámbár nem attól nemződtek. De mivel az ellennézetűek ragaszkodnak felfogásukhoz, bővebb magyarázat szükséges.

Mindenek előtt megjegyzi Enyedi: „hogy sok szó mondatik Istenről, a mi az emberrel is közös: de Istenre tulajdonítólag (proprie) csak a tökéletességet és felséget kifejezők alkalmazhatók, a gyöngeségek másképp nem, mint hasonlítólag (improprie). Ilyen az, hogy Isten alszik, valamint a mit Mózes mond az emberről (V. könyve 32. fej. 18. versében): elhagytad Istent, a ki téged nemzett. Vajjon a nemzés oly tökéletes és felséges-e, hogy Istenről tulajdonítólag mondottnak vehessük?

„A lélek három tehetsége: a tenyésző, érző és okoskodó, a nemzés a legalsóbb; ez közös az emberrel és oktalan állatokkal, a mi nem emeli őt, s még kevésbé a nálánál tökéletesebbet. Az emberek közül vétkes, béna és ostoba nemz: mi méltóság lehet hát ebben? Az állatok közül a leghitványabbak, leggyöngébbek: nyul, egér, tyuk, veréb¹⁾ stb. a legszaporábbak. Mi kitüntető van hát ily tulajdonságban? Ellenben minél nemesebb és tartósabb életű az állat, annál kevesebbet és ritkábban nemz. Az elefánt természete és esze közel jár az emberéhez, s mely keveset és ritkán szül; azt hiszik, hogy tíz évig is elhordozza terhét. Aristoteles ennyit nem, de 3 évet vagy másfelet lehetőnek tart, Arrianus 16—18 hónapot vél, de megjegyzi, hogy csak egyet szül; az oroslán, a vadak királya is csak egyet, Aristoteles szerint kettőt, de ötszörnél életében többször nem; a sas, a madarak királynéja 3-at tojik, fiaiból kettőt ellők magától, csak egyet nevel fel.

„Az angyalok, boldog lelkek, soha nem nemzenek. Krisztus azt mondja, hogy a kegyesek a feltámadás után a boldog égi lakban nem

¹⁾ Ez a hely Toroczkai Máté magyar fordításából ki van hagyva. Én nem tartom szabadnak a megcsonkítást.

nemzenek gyermeket. A nemzés tehát gyengeség és halandóság jegye. Ebből látszik, mily okosak és mennyi szeméremmel járnak el azok a kik ezt az alacsony, szennyes és gyöngeségekkal teljes tulajdonságot a mindeneket teremtőre illőnek állítják és tőle lényi és fizikai nemzést követelnek. Kell-e Istennek örökös? Elfognak-e az ő életének évei? Alexandriai Kelemen józanabban gondolkozott, ő tagadta, hogy a nemzésnek Istennél helye lehessen... Azt is állítják, hogy élő lénynek magához hasonlót kell nemzeni, tehát az Istennek is, hogy élő tulajdonságát megtartsa. Enyedi azt feleli rá: Ha igaz, hogy akik örökké élnek, sem nem nemzenek, sem ara szükségök nincs; sőt a nemzés a hosszúéletűségnek ellentéte, mert a melyek legszaporábbak, legrövidebb életűek és leggyöngébbek. Fizikai lények nem élnek örökké, de következőikben fajukat s az öröklétnek mintegy árnyalatát megtartják. De a boldog lelkek és Isten természetfeletti (metaphysica), bolondság természeti lények tulajdonságát természetfelettiekre vinni át. Mert ha ez megengedhető, mi — mondja Enyedi — könnyebben bebizonyítjuk, hogy Isten semmiképen nem nemzhet. Hyppocrates és Aristoteles szerint egytől nemzés nem jöhet létre. Isten egy, ebből világos, hogy tőle nemzés nem származhatik.

„Azt is mondják: Izrael és a kegyes emberek Isten fiai, vajjon az élő Istené, vagy a megholté? Hoséásnál a zsidó nép az élő Isten fiának mondatik; de azért senki sem fogja állítani, hogy Isten lényéből nemződött. Végre ha az élő Istennek a maga lényéből kell fiat nemzeni, ideje, hogy a Szent Léleknek lényéből is valami fiu nemzését állítsák, mert szerintök a Szent Lélek élő Istennek mondatik. Ha e hitnézet igaz, a Szent Léleknek is kell lenni valamely vele egyenlő, öröklétű, az ő lényéből nemzett fiának. Enyedi e magyarázatát Plutarchus e szavával végzi: Romlandó és nemzett Istent bizonyára soha senki sem érzett és gondolt...“¹⁾

„A másik hely Lukács evang. I. fej. 39. verse: Azért a mitőled születik, mivel szent léssen, Isten fiának hivattatik, melyből következtetik némelyek — írja Enyedi — a Krisztusban az isteni és emberi természetnek egybeköttetését, s annak ily magyarázatát adják: „Gábor angyal így szólott Máriának, hogy te ugyan embert szülsz, de mivel az, a ki benned megtestesül (incar-

¹⁾ Corruptibilem certe et genitum Deum nemo unquam sensit aut cogitavit. Plutarchus in libr. de Contrariet. Stoicis.

Explicationes socorum Veteris et Novi Testamenti stb.
105—108. ll.

natio), Istennek öröktől fogva született fia, azért az is, a kit te szülsz, t. i. a te méhed gyümölcse, Isten fiának hivattatik, az örök fiúnak azzal való egybeköttetéséért.“ Itt Enyedi fejtegeti a szövegnek különböző magyarázatait, s megjegyzi, hogy a szyriai legrégebb bibli-magyarázatban a mostani és öröktől fogva született Krisztusra vonatkozó azért, mert (μᾶ) egybekötő szó nem fordul elő, sőt a görög Codexekben sem, tehát e helynek igazabb értelme — Enyedi szerint — az: „Te ugyan embert szülsz, de az nemcsak a tied, mint emberé, hanem Istennek is fia, mert a Szent Lélektől vagyis Isten erejétől fogantatik. Példákat idéz rá a szentírásból s az ellenkező nézetűek magyarázatának homályosságát és balgatagságát magából a vonatkozó szentírási helyből mutatja ki. „Midőn — ugymond az irás — Máriának az angyal azt mondta, hogy ő fogad és szül fiut, a ki Istennek is fia leszen, ez azt kérdezte tőle: mi módon lehet ez, holott ő férfit nem fog ismerni? Az angyal azt felelte: a Szent Lélek vagy az Isten ereje árnyékozza meg őt, s azért mondatik az ő születése Isten fiának.“

Ezután Enyedi az ellenkező nézetűek azon okoskodását hozza fel, mely szerint azon mondás: a Szent Lélek száll tereád és az Isten ereje árnyékoz meg, Máriának első szülését jelenti, a mihez a másik szentet adva, úgy jó ki, mintha a Szent Lélek is, az Isten ereje is Mária fiai lennének, a mi bármily nevetséges és balgatagság, mégis az ellenkező nézetűek hittanából igazolható, mert az örök Ige, a mely megtestesülve Mária méhéből származandó volt, mind az Isten erejének, mind Szent Léleknek mondható. De nekem nincs kedvem — így végzi Enyedi magyarázatát — a nem kevésbé botor, mint keresztényellenes véleményt tovább bírálgatni; csak annyit jegyzek meg, hogy ezzel sem Jézus létének szülőke meg nincs magyarázva, a mit pedig a szűz különösen vágyott tudni, sem az a nézet, a mit közönségesen felhozni szoktak, hogy t. i. Krisztus kétszer született, meg nem állhat, hanem háromféle születést kellene elismernünk: első lenne az Igének az Atyától öröktőlfogva való születése, második az Igének a mennyből leszállva Mária méhéből való születése, harmadik Krisztusnak szűztől való emberi születése. De ezeket az ellenfél nem látja balgaságoknak, sőt megkülönböztetések útján mindent képes kiegyenlítani s a katolikus hittal egyeztetőséget kimutatni . . . S mit nem merészelnék ők tenni, a kik nem pirulnak erősíteni, hogy a menny és föld teremtője asszony hasából és nő méhéből származott. E káromlástól — azt hiszem — ég és föld megborzad.“¹⁾

¹⁾ Explicationes stb. 127—131. ll.

Legterjedelmesebb Enyedi magyarázata Szent János evangéliumának a Krisztus örök istenségére vonatkozó bevezetése. Ennek oka az — ugymond — mert a szentírásnak egy helye sincs, a melyből Krisztusnak atyja előtti létét inkább bizonyítani lehessen, mint innen. Közel tíz íven adja elő az okokat, melyekre az ellenfél állításait alapítja, feltünteti az egyes szók homályos és sokféle magyarázhatóságát, az ellenvetéseket, szent atyák és tudós férfiak trinitárius véleményeit, s számtalan helyet idéz tőle, a mikben Krisztusnak az Istenhez való alárendelt állása a legvilágosabban ki van fejezve, ilyenek: a hol Krisztus állítja: „*hogy ő magától semmit sem tesz, mindeneket az Atyától vett, hatalma és méltósága Istentől van, életét is attól vette, állítja, hogy az Atya Isten mindeneknél nagyobb, ez az egyedül igaz Isten*“ — a mik mind az ő Istentől való függését bizonyítják.¹⁾

A mennyei jelenések ama helyére: „én vagyok az Alpha és Omega, a legelső és legutolsó, a kezdet és vég — azt jegyzi meg Enyedi, hogy ez példabaszédképen van mondva, s mindháromnak egy az értelme; de már Plinius 7. könyve 26. fejezetében olvasható, hogy az Omega a görög Abcé-ben nem mindig állott az utolsó helyen, ezért e szók is nem jelölnek ki föltétlenül igaz és természetszerű elsőséget, hanem csak időszerűt és önkényest. E szóknak: első és utolsó értelmök is különbözik mind a latinban, mind a görögben; néha csak időt jelentenek. Igy használták ezt Valerianus és Gratianus császárok. Ezután a Krisztus Isten fia szólásformát magyarázza meg. A fiu az atyához való viszonyt fejezi ki s a kettőnek természetes viszonyban létét. De a fiu nem lehet elsőbb az atyánál. Tovább menve, az Alpha jelent jelesbet, az Omega csak élyebbet is. Ez nem illik ide, mert Krisztus maga mondja, hogy atyja méltóbb nálánál. (Ján. evang. 14. fej. 28. v.) Ugyanott a 10. fej. 29. vers szerint az következnek, hogy Krisztus mindeniknél csakélyebb és megvetendőbb, a mi képtelenség. Végre az Alpha és Omega tesz első és utolsó rend és elhelyezés tekintetében. Igy Homeros első könyve is Alphának mondatik, s ez nem kicsinylendő, mert e vers legrégebb voltát már Eustathius, Homeros legrégebb magyarázója által való használata is mutatja. Ez a szentírási helyekkel is inkább megegyez, mert az Isten Krisztust első Messiásává s az emberiség közbenjárójává tette, s neki e tisztében utódot nem adott, e tisztességet másnak nem engedi; de ő volt és lesz a legelső és legutolsó megváltó, a miért helyesen mondatik Alphának és Omegának.“²⁾

¹⁾ Explicationes sat. 132—192. ll.

²⁾ „ „ 440—441. ll.

A Szent Lélekről az ó- és ujszövetségből 10 helyre irt magyarázatot Enyedi; én csak a Mózes I. könyve, 1. fej. 2. verséről irottat ismertetem meg, a minek szövege ez: És az Urnak (Enyedi szerint helyesebben: Istennek) lelke lebege a vizek felett.

„Isten lelke alatt némely régi bibliamagyarázók azon erős szelet értették, mely kezdetben a mindenség nagy anyagtömegét körülvéve, azt táplálta és mozgatta, s valóban ez a héber ruach, a görög pneuma és latin spiritus (szellet) szó a Szentírásban szelet jelent. Nem idegen s nem szokatlan magyarázat, a mit a józan ész sem tart megvetendőnek. Mert Mózes előadása szerint akkor a föld vízzel ugy el volt özönölve és vegyülve, hogy ki sem látszott, sőt örvényében csaknem elmerült; tehát a víz megapadása szükséges volt, hogy a föld megkeményedjék s a vizekből kiemelkedhessék. A szél pedig hathatósan száraszt. Mert mikor az Isten — írja Mózes — a Verestenger vizét el akarta változtatni, egész éjen át a vizek elapasztására rendeltetett szél fujt. Nem csoda, hogy Isten a világ teremtésénél is a föld és víz elválasztására a szelet is szolgálatába vette.

„Hogy e bibliai mondáson — némelyek szerint — nem a szél s nem a lég, hanem a Szent Lélek lenne értendő — a mint Enyedi véli — könnyen megczáfolható.

„Azt állítják ugyanis, hogy Mózes nem említi, hogy akkor még lég és szél lett volna. De ebből annak nem léte nem következik: mert Mózes nem sorolt elé a mi teremtett, mindent egyenként, így az anyagokat, érzeket s több mást; ő a teremtésnek csak rövid történetét írta meg, a dolgok kezdeteit és magvait; mert a ki a kezdetet teremtette, az teremtette a mi abból származott is. Mivel tehát a szél a víz kigőzölgéséből s a lég mozgásából származik, és így a kettő a szél oka és anyaga, és mivel a vizet és levegőt Isten teremtette, következik, hogy ugyanakkor a szél is létezhetett. Vannak, a kik az Isten lelkén nem lényt vagy személyt, de erőt, hatalmat és hathatóságot értenek. A felvett szentirási hely tehát jelenti Isten teremtő erejét, mely melegítette és táplálta ama rendetlen és zagyva anyagtömeget, elkészítvén alakulásra és létesülésre. Hogy e nézet miért lenne elvetendő — ugymond Enyedi — át nem látja... Egy más nézet szerint Isten lelke alatt a tűz értendő. Isten — szerinte — az első napon a földet, vizet, levegőt (helyesebben: eget, mert itt e szó értendő, a mit sok szentirási hely igazol) és tüzet, az ugynevezett elemeket teremtette, bárha Mózes csak hármát emlit is t. i. a földet, vizet és eget, vagy levegőt. Hogy lehetséges — kérdi Vasellus — hogy a tűz elemét egyidejűleg meg ne teremtette volna,

a mi a termés és nemzés alapeleme? Midőn Mózes írja, hogy az Isten lelke lebegett a vizek felett, bizonyára a tűz elemét értette, melyet helyesen nevezhetni léleknek (spiritus) finomságáért és vékonyságáért, a melynél fogva legközelebb jár a lelkek természetéhez. S ha a szél, mely a tűznél sűrűbb, léleknek neveztetik, miért ne nevezetethetnék a tűz? A szentírásban sok helyen mondatik a lélek tűznek, így a CXLIV. Zsoltárban: Megfuvalt a tűz és megereedtek a vizek; így a Prédikátorok könyve 1. fejezetében a napról az van mondva: megy a lélek és a maga köreibe visszatér. Itt sokan a szelet, mások a levegőt értik, de inkább érthető a tűz, mert sem a szél, sem a lég, de a tűz melege megy körül a nappal, s annak sugarait mindenüvé követi. Ugyanez író azt is megjegyzi, hogy a tűz elemének a világban sehol sincs bizonyos helye, de szétszórva és szétömölve mindenütt meg van, s mintegy az elemek lelke, mely éltet és mozgat mindent. A nélkül minden összetömegesülve, mozdulatlan és halt lenne; fő tulajdonságai a fény és anyagtáp, a melyek életét adják. Ezért melegítnek a nap sugarai, nem mintha maga lenne meleg, vagy ő bocsátna le fölülről meleget; de mivel a tűz természete szerint szereti a világosságot, s attól vonzódik, a megvilágított hely az ő hozzájárultával megmelegszik. Ezért minél bővebb valahol a fény, annál több a meleg, mely mindenütt szétömölve, lelkesít, termékenyít, s a vizet képessé teszi arra, hogy abban élet támadjon. A víz magára hagyva, összetapad, megkeményül, megfagy, megáll, mozdulatlaná lesz, sem nem szül semmit, sem a megszületettet fenn nem tartja, mert a hideg a test és halál atyja; fölmelegedve ellenben tűz által a víz, folyóvá, mozgóvá lesz, állatokat fogamsztat meg és nemz. Midőn Isten a más három elemet teremtette, hozzáadta a negyediket, hogy melegeivel a durva tömeget táplálja, s ne engedje összetömörülni, de inkább hogy olvadjon meg, melegüljön át s termékenységre és nemzésre legyen alkalmassá. Isten tehát a tűz által a durva, hideg, rendezetlen anyag-tömeget mintegy elkészítette termékenységre és szülésre, a mit Mózes is e jó kifejezéssel magyarázott meg: *a lélek lebegett a vizek mélységei felett.*

„Vannak, a kik a lelket lényeknek (substantia) s az Isteniség harmadik személyének mondják. De ennek alaptalanságát maga a Mózes szava kifejezi. Ő nem mondja, hogy az a lélek, a mi a vizek felett lebegett, Isten volt, de azt, hogy Isten lelke volt, a mivel a kettőt világosan megkülönböztette. Áron vesszője, Mózes botja nem Áron s nem Mózes. Isten lelke sem mondható Istennek. De különben is Mózes azt mondja, hogy a lélek, nem pedig azt,

hogy az Isten táplálta e vizeket. Elhez még megjegyzendő, hogy Mózes szerint a lélek csak a vizeket táplálta, nem az eget és földet is, pedig ezeknek is szüksége van Isten fentartására és gondviselésére. Ebből látszik, hogy itt nincs szó Isten általános gondviseléséről és táplálásáról, melylyel a teremtett dolgokat fentartja.

„Miután — így végzi e tárgyat Enyedi — e szentirási helynek több magyarázatát elősorolta, melyeket részint a szentírás tanúsága, részint több tudós férfiak tekintélye és érvei is megerősítnek, ki tagadja, — kérdi — hogy sokkal biztosabb és helyesebb, hogy kiki azok valamelyikét fogadja el és kövesse, mint az utóbbit, mely sem magában nem áll meg, sem érvek nem támogatják. Hogy ez kétes, kérdéses és ingadozó — hogy élesebb szót ne használjak, mondja Enyedi — még a legvakabb sem állithatja.¹⁾

A Szent Három ságról Enyedi6 szentirási helyet magyarázott meg, én ebből is csak egyet, Szent János apostol I. levele 5 fejezete 7-ik versét ismertetem meg. A szöveg ez: Hárman vannak, a kik bizonyosságot tesznek az égben: Atya, Fiu és Szent Lélek, és e három egy.

„Hogy ezt a gyanus helyek közé kell számítanunk, csak a legszemtelenebb és a legtudatlanabb tagadja, mert ez a legtöbb görög és latin Codexben, ugyszintén a szyriai és német bibliai kiadásokban sincs meg. Abban tehát semmi bizonyító, vagy czáfoló erő nincs. De ha megengednők is, hogy ezt János valóban írta, semmit belőle kevesebbé meg nem lehetne bizonyítani, mint az egy Isten három személyiségét. Az apostol célja annak megbizonyítása, hogy az örök élet abban áll, hogy Jézust higyjük és állítsuk Krisztusnak vagy is Isten fiának, s ezt 3 égi, 3 földi bizonyítékkal igazolja. Azon nézetet, mintha e szóban: és e három egy, a mihez a három égi bizonyosság van csatolva, az apostol azt mondaná: „az Atya, Ige és Szent Lélek ugyanazon lényegü“, megczáfolja az apostol célja, sok trinitáriusnak vallomása és a józan ész. Az apostol célja nem az, hogy az Isten lényegéről [essenti a] szóljon, hanem hogy megmutassa, hogy a Jézus Krisztus Istennek fia, s e vallásban van az örök élet. Erasmus, Calvin, Beza, Remigius és sok háromságtisztelő nézete az, hogy itt az egyetértésről és nem a lényeg és természet egységéről van szó; ha erről lenne, akkor a lélek, víz és vér is egy lényegü lenne, mert azokról is mondja az apostol [I. levele 5 fej. 8. v.], hogy

¹⁾ Explicationes sat. 9—14. II.

egyek; tehát balgatagság azt erősíteni az Istenről, Igeről és Szent Lélekről.

Azon jezsuitai állítás, hogy itt János az égi bizonyságok felhozásával a Krisztus istenségét, a három földivel emberségét akarta megerősíteni, haszontalan hazugság; mert az apostol sem itt, sem az előbbi vagy utóbbi versekben Krisztus istenségéről semmit sem szólt, nem állított s nem álmódott. Mindhárom bizonyságátétel czélja az, hogy bebizonyítsa, hogy a Jézus a Krisztus. Ama másik állítás is, hogy a Krisztus szájából a Szent Lélek, oldalából vér és viz folyt ki, az ő emberségét jelenti, szintén oktalan, azok mind Krisztus halálát tanusítják. Mert a mikor a lélek elszáll, s az oldalból viz és vér ömlik ki, az a testi halál bizonyos jele. De nem is az iránt volt kétség: vajjon Jézus ember-e? de az iránt, vajjon Krisztus-e? és Messiás-e? Itt tehát az emberséget igazoló bizonyítékra nem volt szükség, s az apostol itt nem erről vitatkozott, de Jézus méltóságáról és felségéről, a mi nem az ő emberi voltában, de abban állott, hogy ő Krisztus és Isten fia. De ha megengedjük is, hogy e három ugyanazon lényegű, azért a lélek, vér és viz egy lényegű lesz-e? Bizonyára senki sem oly oktalan, hogy a szájából kilehellett lelket s az oldalból lefolyó vizet és vért egy lényegűnek tartsa. S ha ezek azért, hogy egyeknek mondatnak, nem egy lényegűek, a mint hogy nem is azok, szintugy az Atya, Ige és Szent Lélek is azért nem lesznek egy lényegű, hogy egyeknek mondatnak.¹⁾

Az olvasó előtt áll tehát mintegy dióhéjba szorítva Enyedi azon nagy műve, mely a theologusok figyelmét egy századnál tovább foglalkoztatta. Egész irodalom keletkezett róla, melyből, csak igen, kevés esik a mérleg magasan lebegő serpenyőjébe, a többi, s csaknem az egész *Enyedi-irodalom* a kritika, megrovás, kárhoztatás, gyalázás és itt-ott a hatalomnak ellene ingerlése, alá nyomott serpenyőjébe van nagy tömegre, egész garmadába gyűlve. A mennyiben időm s módom volt rá, egybeállítva látandja az olvasó hátrább a támadókat, s a támadások nagyobb és fontosabb részét, egy-két nyomósabb bírálattal együtt, tömör s lehetőségig rövid kivonatokban.

Enyedi műve megczáfolására a r. katolikus és nem-katolikus tudósok és írók egész sora állott ki a küzdőterre.

Tudományos tekintetben legnyomósabb bírálója Martini Jakob, Würtembergi akadémiai tanár, trinitárius író, — De Tribus

¹⁾ Explicationes stb. 425—427. l.

Elohim¹⁾ című könyvében, melynek előszavát megismertetem azért, mert a bíráló csaknem bámulatát fejezi ki az új Photiniánusok s köztük Enyedi theologiai nagy készültsége irányában. Hagyjuk őt magát szólani.

Ajánló levelében elmondja: „mily nehéz és veszedelmes eretnenségekkel küzdött Krisztus egyháza az újszövetség kezdete óta; de mindezeket csak játéknak fogja találni az, a ki a hajdani Photinus által az egyházba behozott eretnenséget összehasonlitja azokkal, a melyeket századunkban némelyek, és pedig a mi egyházunkból kiválva, mintegy a pokolból felidéztek. Ez azon eretnenség, mely az egész keresztény vallás és hit kötelékeit támadja meg akkor, midőn tagadja, hogy Krisztus az Istennek természetes fia, az ő lényéből öröktől fogva született, s ezért született Isten, és tagadja, hogy a világ bűneiért eleget tett; elismeri ugyan, hogy a Szent Lélek az atyának ereje, de azt fecsegi, hogy annak a szentírásban semmi alapja nincs hogy attól külön személy lenne, s mindazt, a mit eddig iskoláinkban és egyházunkban állítottak, ugyanazon szentírásból megrontani és alapjából felforgatni igyekeznek...“

„Megszerezte azért — ugymond — ez új eretnekek műveit: Socini könyvét Vujek és Bellarmin ellen, Enyedi Györgytől az Explicationes sat. címűt, s bebeleni Goslaw Ádám Keckermann ellen irt czáfolatát, a melyeket szorgalmasan megolvastván, egészen másoknak találta, mint a hogy mások megismertették volt vele, mert a kiket ő a görög és zsidó nyelvben ostobáknak és tudatlanoknak (bardos et plumbeos) vélt, azokat e tudományokban nem közönséges jártassággal bíróknak tapasztalta, annál nagyobb bámulatára, minél nagyobb sophisták és csűrő-csavarók ők, elannyira, hogy méltatlanság ily tudós férfiakra ily vélemények, mondhatni káromlások szörnyeit és csodáit fogni. A miket így elgondolván, másképp kezde — ugymond — felülük gondolkodni és itélni, hogy t. i. ezek az orthodox egyháznak nem oly ellenei, a kiket meg kell vetni, mint czáfolatra nem méltókat, sőt inkább olyanoknak, a kiket mindenképen meg kell czáfolni és legyőzni; mert nem hiszi, hogy az ördög soha támasztott volna oly eretnekeket, a kik oly ravaszul és csalárdul ferditették volna el a szentírás értelmét, s hogy

¹⁾ Jacobi Martini, Professoris Academici (Logices et Philos.) De Tribus Elohim Liber Primus Photinianorum Novorum et cum primis Georgii Enyedini Blasphemiis oppositus. A MDCXIV. Prima Editio. MDCXIX. Secunda Editio. Én az utóbbit használtam, alakja 8-adrét 1—431 l. Indexxel. M. Nemzeti Múzeum. Polem 4536 d.

mindazt, a mit ők eddig hitők alapjának tartottak, oly látszatos ürügyek alatt s hasonló helyeknek összevetése által vonják kétségbe, saját eretnokségüket oly csodálatosan elpalástolják, és a szentírás tekintélyével tekervényesen és álokoskodólag más színbe öltöztessék. Ezek — ugymond — nem olyanok, a kik a kérdések külső héjján fennakadnak, de bele kívánnak hatolni a szentírás velejébe, s nem a fordításokból, de az eredeti görög és zsidó szövegekből veszik érveiket, a melyekkel vagy a maguk eretnokségét látszó igazsággal támogatják; vagy ellenfelök állítását s szentírási magyarázatait czáfolják meg, úgy, hogy ő meri erősíteni, hogy ez ellenség ellenében szerencsével senki nem fog harcolni, a ki e fegyverekkel felkészülve nincs, t. i. teljes vitatkozási s az ellenfélt sarokba szorító ügyességgel, mind a görög, mind a zsidó nyelv ismerésével, s a szentkönyvek teljes és szorgalmas olvasásával, hogy a szent történeteket és dolgokat jól tudja, a bibliai textusokat szeme előtt és emlékében pontosan birja, azokat megakadás és késedelem nélkül idézni képes legyen, s egy helyet a másikkal összehasonlítani, egyiket a másikkal megmagyarázni s aztán a szöveget, mint szintén az egyes szók erejét és értelmét helyesen és velősen előadni képes legyen.“

Ennél kedvezőbbben s több igazságérzettel theologus ellenfeléről nem szólt.

Itt a német tudós átmegy Enyedi művére s czáfolata első fejezetében e három tételt állítja fel: „Az Istenség első személye az Atya, a ki nem mástól van s fiát öröktől fogva szülte; második személye a Fiu, a kinek személye az Atyától van örök és megfoghatatlan nemzés szerint, s a ki az emberiség megváltója az örök életre; harmadik személy a Szent Lélek, mely az Atyától és Fiu-tól öröktől fogva és megfoghatatlan módon származott, a ki a mi megszentelőnk az örök életre.“ Szerinte tehát az Atya, Fiu és Szent Lélek egy állatu vagy lényü, de három külön személyü Isten. Ennek több lapon át fejtegetése után, előadta a hit tárgyait, tételenként megmagyarázta az apostoli hitformát, (Hiszek egy Istent stb.), s így áttért Enyedi műve czáfolatára, a mit I—XXXV. fejezetben végzett el,¹⁾ komoly-

¹⁾ Az I. fejezetet előbb ismerttettem.

II. fejezet. Megbizonyítása, hogy az Isten lényében egy.

III. V. VI. VII. „ Az Isten lényi egységében az Elohim szóból folyólag bizonyos többség van.

IV. fejezet. Enyedi csalódásainak vizsgálata alá vétele.

VIII. „ Enyedi haszontalan fecsegéseinek (φλυαρία) megvizsgálása, melyeket a Genesis 1 fej. 26 verse ellen irt.

sággal, durva és sértegető kifejezések, személyeskedés nélkül, végig tárgyilagosan. A tér sem engedi rá kiterjednem; de nem is látom szükségesnek, mert a két tudós theologiai álláspontja és nézetei homlokegyenest ellenkeznek egymással, a figyelmes olvasó ha elolvasta az Enyediből általam idézetteket, itt látja a vita kiindulási pontját,

-
- IX. fejezet. Hasonlók, a miket a Genes. 13. fej. 3 verse ellen felhoz.
- X. „ En y e d i n e k a Genes. XI. tej. 4. verséről irt magyarázatának megczáfolása.
- XI. „ En y e d i n e k Genes. XX. fej. 13 versére irt magy. czáfolata.
- XII. „ Az Isten lénye egységében bizonyos többség létezésének a J e h o v a szóból bizonyítása.
- XIII. fejezet. Ugyanezen többség bizonyítása a Genes. XIX. fej. 24 v.
- XIV. „ En y e d i álokoskodása, a mikkel a Genes. előbbi fejezetét és versét megrontja.
- XV. fejezet. Ki volt a Genesis XVIII. fej. 2 versében említett 3 férfi?
- XVI. „ En y e d i ezt illető ellenérveinek előadása.
- XVII. „ Felelet En y e d i 1. 2. 3. és 5. érveire.
- XVIII. „ En y e d i 4-ik érvének visszautasítása.
- XIX. „ Bebizonyítása, hogy az En y e d i által idézett szentirási helyek nem bizonyítják, hogy a J e h o v a név a Jeruzsálem hegyének tulajdonittatik.
- XXI. fejezet. Osterodus tanait czáfolja.
- XXII. „ Előszámitatnak En y e d i hamis állításai a Genes. 19. fej. 24 verse ellenében.
- XXIII. fejezet. Visszautasítása En y e d i erre tett második állításának.
- XXIV. „ Megczáfolása En y e d i 3-ik állításának ugyan arról a fejezetről és tárgyról,
- XXV. fejezet. Megerősítése az isteni személy többségének a CX-ik Zsolt. 1 verséből.
- XXVI. „ Megmutatása annak, h. a CX. zsoltár 1 verse nem másról szól, mint az Isten fiáról vagy Messiásról.
- XXVII. fejszet En y e d i álmadozásai az előbbi Zsoltárról.
- XXVIII. „ Felelet En y e d i Zsoltármagyarázatának első részére.
- XXIX. „ „ „ „ utolsó részének első tagjára.
- XXX. „ „ „ „ második tagjára.
- XXXI. „ „ „ „ ugyanannak harmadik tagj.
- XXXII. „ „ „ „ negyedik tagjára.
- XXXIII. „ Felelet azokra, a miket En y e d i a CX. Zsoltár 4 verse ellenében vitat.
- XXXIV. fejezet. Megfejtése a XII. fejezetben felhozott többi helyeknek.
- XXXV. „ Megmutatása az Istenben való többségnek az által, hogy a szentírás összefoglaló szólásmóddal él és több Istent kapcsol össze.

Összehasonlítva ezt az Enyedi könyvével, kitűnik, hogy Martini az előbbinek 167, illetőleg 128 szentírásbeli helyre irt magyarázatára 35 fejezetben irta meg feleletét vagy czáfolatát.

s egyéni ítéletét megalkothatja. Szakember megolvassa Martini könyvét s így jut célhoz. A vitás kérdés ez alkalomból eldöntése sem napirenden és actualis szükségünk közt nincs, sem a mai miveltség által létrehozott felekezeti egyetértés és belső béke ilyesmivel felzavarása nem lenne indokolt. Ennyit tudni a két állásponttól annak, a kit a dolog érdekel, elég.

Martini könyve végén a Socinianusok ellen is terjedelmes czáfolatot irt két könyvben és több fejezetben. A vita tárgya rokon az előbbivel, a theologiai álláspont a mai exegetika és természettudomány hódításai által rég tul van haladva; az érdeklődő olvasókra nézve itt is elégnek tartom a könyvre ráutaló megemlítést.

A r. katolikusok részéről — a mint Uzoni F. István írja — a római udvar Pennalosa Ambrussal iratott rá czáfolatot, a vaticáni könyvtárban közhir szerint Enyedi eredetijével együtt ily czim alatt van meg: „Diabolus sive Leo invictissimus.“¹⁾ Én e bejegyzést ily alakban nem tartom lehetőnek, s csak azért közlöm, hogy illetékes helyről megigazíttatván, ne maradjon fenn forrásaink közt ily — tán elfogultság szülte — téves értesítés a késő idők számára.

Külföldi írók közül megemlitem B. Justus Feuerbornius Enyedi ellen irt művét, (Anti-Enyedinus pestilentissimo libro Enyedi Georgii oppositus), mely előbb 1654-ben jelent meg Giessenben, 1658-ban másodszer.²⁾ Irt ellene Weissmann, s a mint Baillet állítja, műve 541. lapján azt mondja róla: „elmés és tetszetős mű, de a legbátrabb meghamisítója a Jézus Krisztusról és Szent Háromságról való theológiának. Enyedi veszedelmes író és olyan, a ki képes az elméket félre vezetni.“³⁾ Irt Enyedi ellen Thummius Tivadar s egy más kérdésben Pelargus, s kiadta 1593. Odera melletti Frankfurtnban.⁴⁾ Ruarus Márton is — bár unitárius — ellenkezik vele, a keresztség kérdésében.⁵⁾

A hazai ágostai hitvallású írók közül Pinxner Endre nagy-szebeni szász írónak Apodemica czimű könyvét említem meg,⁶⁾

1) Histor. Eccles. Lib. I. Vol. I. 296 l.

2) Baillet. Tom. II. Antiann. 11.

3) Vogt. Catal. libr. rarior. sat.

4) Vogt. „ „ „ „

5) Vogt. „ „ „ „

6) Andreae Pinxneri Cibiniensis Transsilvani Apodemica ex Transsilvania per Pannonium, Anstriam etc. suscepta. Wittembergae, 1694. 12. 1—194 lap.

melyben külföldre indulva, Enyeden is átmegy, megemlékezik Enyedi Györgyről, s számos más nagy botlásai közt írja, hogy Enyedi, Socini Lelio azon 40 olasz szabad gondolkozású társa közé tartozott, a kik Olaszországban a legelső hitújítást kezdték... Enyedi ekkor még nem is született volt... Bármily felületes tarlózat Pinxner műve, még sem átálja megrovólag említeni Enyedi *Explicationes* című művét, a miről ő itélni nem képes. Állításai közt új az, hogy Blandrata lett volna, a kit ama korban a polemikus írók és hitvitázók *Spiritus Belgae* néven gyakran emlegettek. Vajjon nem téves ez is? Pinxnerrel közös az azon korban külföldi egyetemeken tanuló szász theologusok ama hibája, hogy hazájuk dolgairól felületesen irnak, a szász felsőbbeknek hízkelnek, műveik kritika nélküli böngészet, nem forrástanulmány, önnagyozolás s fajuk emelése, nem komoly tudományos törekvés gyümölcsei.

A magyar theologusok és írók közül a legterjedelmesebb czáfolatot Gelei Katona István erdélyi ev. reform. püspök írta, 1645. ¹⁾ Előszavában hosszasan adva elő: mikor? hogy kezdődött az egyházban a Krisztus Istenségének és a Sz. Háromságnak tagadása? kik voltak e veszedelmes eretnekség kezdői és folytatói? előszámlálja azokat a régi keresztény írókat és szent atyákat, a kik az apostolok ideje után a Háromságot hitték, tanították és védelmezték, ilyenek voltak: Szent Pál, Ignác püspök, Justinus és Irenaeus mártýrok, Eusebius, Alexandriai Kelemen, Tertullianus, Origenes, Cyprianus stb., valamint azokat is, a kik ezzel ellenkezőt hittek és tanítottak, s hitöknek szintén vértanúivá lettek, ezek voltak: Cerinthus, Ebion, Theodoretus, Nephor, Artemon, Arius, Samoseta Pál, Photinus, az újabb

¹⁾ Titkok titka, az az: Az öröktől fogva való, magától önszinte való és megoszladozhatatlan egységű, Jehovai természetben lévő és élő, állatval, hatalommal és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek három többségek felől való mennyei titkos tudomány, Gelei Katona Istvántól, az erdélyországi igaz keresztyén Ekklézsiáknak püspökjöktől és a Gy.-Fejérvárinak első rendű tanítójától. Kinyomatott Gyula-Fejérvárott. Az ige megtestesülésének MDCXLV. esztendejében, 4-edrét 1—1073. l.

A czimlapján levő jegyzést, a mi a könyv birtokosát és egykori árát mutatja, ide igtatom: „Sum possessor hujus libri Joannes cognomine Székely de Herepe, Emptus A. D. 1661.“

Az I. könyv végén a 642 lapon e bejegyzés van: „Est Johannis Szent Miklósi A. D. 1694. die vero 1. junii, emptus denar. 84, Szent Gerliczini.“ Ez a II. könyv végén is meg van, szó szerint így... Engem ez kedves szülőföldem nevéért is érdekel.

Az író.

időben: Socini, Gentilis, Blandrata, Dávid Ferencz, s ezek legutolsó eretnektársa Enyedi György, a kit az unitáriusok Platojoknak tartnak s kevélyek nagy tudományával, pedig ha értelemmel bírnának, inkább szégyenlenék helytelen okoskodását.¹⁾ Enyedi-nek bőven kijut e könyvben a gyalázásból, püspök és irótársa őt ostoba számárnak írja,²⁾ más helyen hazugnak.³⁾ Enyedi epicureis-musa és atheismusa Dávid Ferencz dögleletes eretnekségéből származott — írja Gelei — a ki azt tanította, hogy a ki Krisztust imádja és segítségül hívja, olyat tesz, mintha a meghalt szenteket hívna segítségül. Ezek az Istent igazán se nem ismerik, se nem tisztelik, a Fiut nem hiszik természet szerinti Atyának, hanem csak kegyelembelinek, nem tartják öröktől fogva valónak, hanem csak idő szerintinek, tiszte szerénti Istennek, s nem is úgy tekintik, mint magában való, de csak mint azzá tett Istent. (Deus Factus). Csúfosan tisztelték ezek a Krisztust — mondja Gelei — mindaddig, míg a fejedelem (I. Rákóczi György 1638.) a kolozsvári Ötvöst (a ki a Krisztus nem imádása mellett nyilván megmaradt), ezen káromlásáért Déésen kövekkel agyon vereté. Ázóta mégis valamit szelidültek, de újabban ismét igen meg kezdték eresztetni nyelvöket . . . A Szent-Lelket pedig valami élőtlen, személytelen erőnek és ajándéknak állítják. Ők az üdvösséges titok felől merő testi módon vélekednek, nemcsak a közönséges, de a tudós emberek is. Enyedi György, az ő nagy rabbinusok, ő az anthropomorphisták, a dolgok egészen emberies felfogásu iskolájában tanult, sőt szívében merő zsidó volt (534 l.); ő az Atyának szülését, és a Fiunak ő tőle való születését többek közt azon okból tagadja, hogy a nemzés erőtlenség és halandóság jele, és azt az egereknek, nyulaknak, ürgéknek és verebeknek példájokkal erősíti, melyek hitvány, megvettetett, rövid életü állatok, mert felettébb tenyésznek; ellenben az elefántok, oroszlánok, saske-selyük hosszú életü, erős állatok. Tehát az erős és örökké élő Istenhez a nemzés nem illik . . . Egek, reszkessetek meg! Uram Isten, ne tulajdonítsd vétkül, hogy ezt csak le is irom. Pogány ember volt ez, pogányabbul beszél a törököknél is, a kik azt mondják, hogy az Istennek nincsen fia, mert nem volt soha felesége; holott ez az ördög tagja az Istennek nemzése és szülése felől nem is úgy gondolkozik, mint az embereknek tiszta szaporodásáról, hanem mint a legnemte-lenebb oktalan állatoknak fajzása felől! Oh Gehenna tüzével meg-

¹⁾ Titkok titka stb. 254. l.

²⁾ " " " 427. l.

³⁾ " " " 728. l.

tisztítandó tisztátalan lélek! Oh a kegyes elméket még csak gondolatjával is megfertőztető eretnek vélekedés! Méltó volna csak azért az istentelen káromkodásért ezt a lelket mételyesítő dögleletes könyvet mindenünnen összekerestetni, és a kolozsvári perengér alatt egy rakásba hányatván, a hengérrel, mint a garabonczás könyveket Efe-susban — mindenek előtt megégetni. . . . A czáfolat így végződik ; „Az egységes állatu és három többségü örök isteni személyeknek, az Atyának, a Fiunak és Szent Léleknek adassék egyenlő dicsőség, tisztesség mind az angyaloktól s mind az emberektől, földön, mennyen, mindörökké Amen, Amen.“¹⁾

Irt volt Gelei Enyedi ellen egy más művet is²⁾, de ez írótol, elég, a mi közölve van.

Két vaskos könyvet irt Enyedi kisded művére Melotai Nyilas István, szathmári ev. ref. pap és a Tiszán inneni egyházak, püspöke 1617—1622-ben. Az elsőnek czime: A mennyei tudomány szerint való Írtovány³⁾ stb., a másodiknak: Speculum Trinitatis.⁴⁾ Az elsőben a tudós szerző a hit ágazatairól szól, I—XXII fejezetben, azután az Istenről való tanuságokat vagy articulusokat adja elé kérdésekben, tovább a második személyről, Krisztusról tanit, megint tovább a Szent Háromságról, a Személyek egyenlőségéről, fő és alrészekre osztva, végre az Istennek természetéről XXIX—XXXIII alrészben, 1—480 4-edrét lapon.

¹⁾ Titkok Titka stb. 1073. 1.

²⁾ Praeconium Evangelicum stb. Tom. I. Alba Julia . . . Loca controversa corruptelis errantium, quam veterum, quam recentior. mascule vindicata s. a. t.

³⁾ A mennyei tudomány szerint való Írtovány, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhuzatos tövises bokrai az Istennek szent igéje által kiirtogattatnak és az igazságnak üdvösségtermő Ágazatai erős beoltásokkal helyben hagyattatnak az Istennek dicsőségére és az Anyaszentegyháznak üdvösséges tanuságára. Irattatott Melotai István szathmári lelkipásztortól s a Tiszán innen levő egyházi szolgáknak superintendense által. Debreczenben Nyomatta Lipsiai Pál 1617. Előljáró beszéd. Epigrammák Melotaihoz. A kegyes olvasónak üdvözet. A könyv tartalma 1—480 ll. M. Nemzeti Muzéum Polem./1745. szám alatti példánya szerint. Czimlapján ez áll: Valentini Radecij. Ugy látszik, Kolozsvárról került a Jankovich-gyűjteménybe, s onnan mostani helyére.

⁴⁾ Speculum Trinitatis, azaz, Szent Háromság egy bizony örök Istennek a Bibliában a zsidó Bölcsenek és Pátereknek Tanubizonyságtételekben az nagyvilági Conciliumoknak értelmekben és az példákban való tekintetes maga kimutatása, melyekből stb. Ebből ennyi elég tanuságra és bírálat végett.

E könyv Dávid Ferencz és Sommer János *Krisztus nem imádásáról* írott könyvei ellen van írva, a vége felé, 369 lapon tér írója Enyedire azon kérdésben: Krisztus előtt minden térd hajoljon meg, Melotai szerint nem neki, de az Istennek. Hosszason adja elő előljáró-beszédében, hogy kezdődtek el a hit dolgaiban a tévelygések az apostolok halála után; említi Simon jeruzsálemi püspököt, Cleophas fiát, a ki vértanuságot szenvedett Kr. u. a 108-ik évben; czáfolja a régi eretnekek közül főleg Samoseta Pált; ezután átmegey az újabbkoriakra: Dávid Ferenczre, Sommer Jánosra, Enyedire, a kik ellen a mennyei tudományt rajta kívül még élő szóval és írással bátran védelmezték Kopácsi István, Sztáray Mihály, Siklósi Mihály és többen. De mivel ez új eretnekek mégis nem átalják tudományukat jónak, hitöket istenesnek, apostolinak és réginek irni és kiáltani, azért írta Melotai könyvét, hogy az ő tudományának igazsága, az ellenfélnek hamissága világosságra jöjjön.¹⁾ Második művét az olvasóhoz intézett előszóval kezdi, melyben inkább a gúny fegyverét használja, Enyedit okosságát fitogtató embernek s oly feneketlen örvény-elméjünek²⁾ mondja, a kivel semmi bokrokat bűvó vadász nem érne, a mint ő bűvja a hamisság bokrait az Istenség rontására czélzó vélekedések vadászásában³⁾; Enyedi csak régi eretnekségi regéit regéldegeli,⁴⁾ s a szentatyák helyett pogány görög és római írókkal bizonyít, Menandert és Epimenidest idézi, s Homerost hozza fel a Szent-Háromság egy Isten ellen; őt elfordult lelkiismeretünek, vallását tekergő vallásnak és színlelésnek nevezi; Blandratáról így nyilatkozik: „tudjuk ki volt ama betegek után leskelődő, temető töltő körpiczes,(?) Blandrata György; ismertük amaz udvari csél-csap, állhatatlan elméjü, hitről-hitre vetemedő varga fiát, Dávid Ferenczet; végre megvető szánakozással fakad ki Erdély ellen, így kiáltva fel:

Erdély elérettél, tévelygésbe estél,

A sok elegy-belegy hittől részeg lettél.“⁵⁾

Az ev. reformáltak közül irtak még czáfolatot Enyedi műve ellen Almási András és Tályai Mátyás, Tályai Mihály pedig Enyedi és Socini ellen együtt. Legelkeseredettebb ezek közt a Szentkirályi Benedek czáfolata, melynek czime: „Védelme az

1) Előljáró beszéd

2) Speculum Trinitatis stb. 57 l.

3) „ „ „ „ 120 l.

4) „ „ „ „ 458 l.

5) „ „ „ „ 60 l.

ujszövetség azon helyeinek, melyek a Fiu és Szent Lélek Istenségét és a Szent Háromság Titokzatos voltát megerősítik, s mely Enyedi Györgynek — a mint ő nevezi — Magyarázatok, azaz szentirási meghamisítások czimü könyve ellen iratott¹⁾

Ötödik műve 1592—1597. közt a lengyel ekklézsiák 1574-ki Katekéziséhez irt magyarázata, a melyet Warga Lajos sárospataki hittanár: A keresztény egyház történelme czimü műve II. kötete 343. lapja 11-ik jegyzésében hoz fel,²⁾ nem említve: látta-e azt? vagy csak olvasásból van róla tudása? Elöttem úgy tünik fel e könyvczim és a tudós író jegyzése után a dolog, mintha e könyv és az alábbi első jegyzés 1. pontjában levő egymással nem mindenben egyező két mű egy és ugyanaz lenne, s a különböző czimmeghatározás oka az, mert a kik irtak róla, azt nem látták. Mindezt csak egy erre fordított külön tanulmány lenne képes tisztázni. Nekem a távolból a megemlítéssel s fogyatékos összehasonlítási észrevétellel meg kell elégednem.

¹⁾ *Vindicatio Locorum Veteris Testamenti aeternam Deitatem Filii et Spiritus Sancti, Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium, adversus Georgii Enyedini librum (ut vocat) Explicationes i. e. Corruptelas in Scripturis instituta. Marpurgi, apud Paulum Egenolph 1619. Recusa Hanoviae 1624. Histoire Critique des principaux Commentateurs de Nouveau Testament par Richard Simon, à Rotterdam, 1693. 4. pag. 865.*

E helyen meg vannak említve Sandius és Czwingtinger után Enyedinek nagy művén kívül állítólag következő kisebb művei is: 1. *Explicatio Locorum Catechesis Racowiensis.* 2. *Praefatio in Novum Testamentum Versionis Germanicae Racowiensis Smalci, Crellii et Stegmanni.* 3. *De Divinitate Christi,* Scherzer után. 4. *De Providentia Dei.* Ezt Richard Zeltner-től vette át.

Uzoni Fosztó I. is említi ily czimü művét: *Praefatio in primam Catechesim Racowiensem* (Histor. Eccles. L. I. V. I. 296. l.) Én ezt az előbbi 1. pont alattival, s a Warga Lajos tanár által említettel egynek gondolom.

²⁾ *Catechesis et Confessio Fidei Coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi Domini nostri Crucifixi et resuscitati.* (Cracoviae, 1574.) E mű szerzője némelyek szerint Pauli (akkor krakkói esperes), mások szerint Schomann (akkor krakkói prédikátor) volt; az egész 6 szakaszból áll: I. *De Deo et Jesu Christo.* II. *De Justificatione nostra.* III. *De Disciplina.* IV. *De Oratione.* V. *De Baptismo.* VI. *De Coena Domini.* Egyes kérdéseket közöl Gieseler i. m. III-ik könyvében, a 2. r. 44. 48 ll. A műhöz magyarázatot irt (1592—1597) Enyedi György unitárius püspök. Warga Lajos, fennemlített művében.

Hatodik műve Balásfalvi Cserényi Mihály Szent és megszólíthatatlan Háromságról írt könyvének¹⁾ czáfolata, mely öt fejezetben 49 állítást foglalt magában, az I. fejezet szólott az isteni eljárásról, 2. az isteni személyek egységéről és többségéről, 3. az isteni személyek viszonyáról, 4. az isteni személyek tulajdonságairól és ismeretéről, 5. az isteni személyekről általánosan és különösen. Eműve csak kéziratban maradt fenn, mint szintén a következő.

Hetedik is, melyet Szilvási János ellen írt, melynek eredete s rövid foglalata ez. Visszatérvén a külföldi egyetemekről Szilvási, a hová az unitárius egyház költségén mint unitárius növendék küldetett ki, de ő haza jött után — visszafizetvén a rá fordított költséget — ev. reformált hitre tért s egy alkalommal az Efezusiakhoz írott levél 4. r. 1—6. versére alapított kemény támadó beszédet tartott az unitáriusok ellen. Ezt Enyedi megtudta, s 1593. octob. 17. ugyanazon szentirási helyet véve fel alapul, annak helyes értelmét egy templomi beszédben a szentirásból megmagyarázta s Szilvási beszédét megczáfolta; később deákra fordítván, neki levél mellett megküldötte. Uzoni F. István birta mindkettőt, de csak a levelet látta szükségesnek, hogy történelmi művébe fölvegye. Röviden ismertetését én is érdekesnek tartom azért, hogy abból Enyedi mély vallásos érzülete s főpásztori jelleme egészen kidomborodik.

Két dolog birt engem e beszéd írására s neked megküldésére — ugymond Enyedi — egyik, mert némelyek, a kik neked háromságos hitedért kedveznek, panaszolták, hogy én abban veled durván bántam; tehát, hogy azt meg ne toldják, vagy másra, mint a hogy én mondtam, el ne ferdítsék. Másik oka, hogy felfuvalkodásodban majd hogy meg nem hasadsz. Hogy tehát erényeidet mint egy tükörben láthasd, szükséges volt a mindjárt következőket elmondani, hogy legalább lábaid rútságát látva, igen magasra emelt taréjodat engedd lesimulni, mert a te beszéded egész Erdély előtt nyilvánvalóvá teszi, hogy te eszélytelen, hálátlan, tudatlan, minden kegyesség nélküli és hűtelen ember vagy. Eszélytelenségedet mutatja az, hogy a midőn az országnak a törvények megtartása, bünbánat és az emberek életének megjavítása szükséges, te a vallásban gyűlölködést és véres visszavonást hirdetsz s hozol javaslatba a főrendek közt elég botorul. Hálátlanságod ismeretes anyaegyházad ellen, mely téged szült, kebe-

¹⁾ Responsio ad Michaelis Cserényi de Balásfalva Assertionibus Scholasticis De Sanctissima et Individua Trinitate. A. D. 1593. 23-a novembris. Uzoni F. István: *Histor. Eccl. Lib. 1. Vol. 1. 295 l.*

leben ápolt, fölnevelt, s a mi vagy, azzá tett, s mégis tőle elpártolsz, ártani kész, de tompa s viperaként mérges fogaidat az ellen fened, s annak méhét mardosni nem rettegsz; tudatlanságodat a felvett helynek helytelen magyarázata eléggé tanusítja; vakmerő bátorságodat igazolja az, hogy te a régi idők legbölcsebb férfiaiival s a mi egykori kegyes emlékü királyunknak a hitfelekezetek közt békét hirdető intézkedéseivel ellenkezőleg, visszavonást hirdetsz s magadat Krisztus urunknál is bölcsebbnek tekinted; istentelenséged pedig abból tűnik ki, hogy Izrael Istenét megtagadva, magad elé imádástárgyul bálványt állítasz, a mit beszédemből bőven meg fogsz érteni. ¹⁾

Erre Szilvási Enyedit kisebbitő és befeketitni igyekvő *Véd-iratot*, illetőleg czáfolatot dolgozott, s arra ő szintén hegyezett tollal irt czáfoló választ. Nem méltó válaszra — írja Enyedi — a mit Szilvási önvédelmére irt, de mivel írta és olvassák, nem engedheti, hogy rajta és az igazságon győzedelmeskedjék. „Az ő durvaságáról panaszolkodik s béketürésről szól — mondja Enyedi; hogy mennyire követi, a mit tanít, megtetszik szavaiból, melyekkel őt disznónak, kutyanak, bitófára ítelt Markalfnak, kétlábu kevély fecsegőnek (*rabula*) nevezi. Ez teszi, hogy Krisztust türelemben, az apostolt tanácsban kövessük, hogy rá egy durva szaváért szekérnyi gyalázatot zúdit. Ő bizonyosan ezt feleli: Enyedi volt a bántalmazó; ámde annak tiszte a béketürés, a ki méltatlanul támadtatott meg. De ha egyéb nem, a keresztény szerénység és a polgári illem vissza kellett volna hogy tartsa e szélsőségtől és dühös kifakadásoktól. Hisz egykor az ő tanítványa volt. Ezt úgy, mint vallását, nem tagadhatta meg; saját lelkiismerete s a friss emlékezet nem engedi ezt meg, hanem ha azt mondja, hogy kevés ideig volt csak, s az alatt sem tanult tőle semmit. De az idő rövidsége e tényt nem dönti meg, ha csak egy hónapig volt is tanítványa, tanítójának jogszerint elismerheti. Hogy képes volt-e tanítani? erre már fennebb el van mondva felelete.

„Ezeket csak azért említi meg, hogy lássa, hogy a hálátlanság bűnét magától el nem háríthatja. Az unitáriusok által rá tett költéség megfizetése nem mentség; mert az azon feltétellel adatott, hogy szerzett ismereteivel nekik szolgáljon. Szilvási ezt elmulasztotta. De nem is azért segítették őt, hogy most dühöngjön ellenök. Rajta betölt: a kit én tápláltam, tudom, hogy egykor ismét ellenem fog kegyetlenkedni. (*Nutritus a me, rursum, scio, saeviet in me.*)²⁾

¹⁾ Kelt e levél Kolozsváratt, octob. 26-án, 1593. Látható bőven ismeretve: *Uzoni F. Istv. Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 300. l.*

²⁾ *Uzoni F. István. Histor. Eccl. Liber I. Volum. I. 300—303. ll.*

A további választ és viszonz választ mellőzöm. Ezekből az olvasó az Enyedi-Szilvási polemiát főbb vonásaiban megismerheti. S nekem csak ez lehetett itt czélom.

Megemlítem még a fennebb nevezetteken kívül azon külföldi és hazai tudósokat és írókat, a kik Enyediről leginkább *Explicationes sat. czimű* hirneves műve alkalmából írtak. A külföldiek ezek: Bauer¹⁾, Baumgarten²⁾, Bock³⁾, Cloppenburg⁴⁾, Jahn⁵⁾, Libderthal⁶⁾, Sandius⁷⁾, Schröen⁸⁾, Walch⁹⁾, Wolebius¹⁰⁾, a hazaiak: Benkő¹¹⁾, Bod¹²⁾, Czwittinger¹³⁾, Horányi¹⁴⁾ és mások.

Ritka mű, mely maga iránt a hazában és azon kívül akkora érdeklődést keltett volna, mint Enyedié. S már ez kedvező ítélet az íróra, az unitáriusoknak méltó büszkeség tárgya. Benne egy alkotó, önálló szellemet s nagy író t birt az egyház.

IV. ENYEDI GYÖRGY HALÁLA ÉS EMLÉKE.

Enyedi nőtlen életet élt; halálát bélköszvény okozta 1597. nov. 24-én, délutáni 4 órakor, élete legjobb korában, midőn még csak 42 éves volt. „E nagy ember halála — írja Uzoni Fosztó István — köz

1) Baueri Bibliogr. libror. rarior. Univers. I. R. 250. l.

2) Baumgarten, Johann. Nachrichten von einer Hall Biblioth. IV. köt. 417—419. ll.

3) Bock, Friedericus Samuel. Histor. Antitrinitarior. I. köt. I. r. 324—335. ll. a hol Enyedi könyvének Előszava és Ajánló-levele, sőt Emlékirata is közölve van.

4) Cloppenburg. De origine et progressu Socin. 21. l.

5) Jahns, Verzeichniss. Vol. I. S. IV. n. 2115. pag. 2337. et sequ.

6) Exeg. Bibliothec. pag. 1015 et sequ.

7) Sandii. Biblioth. Antitrinitarior. 93. l.

8) Schröens Christl. Kirchengesch. seit der Reformation. P. V. pag. 596. et sequ.

9) Walchs Neueste Religionsgeschichte. P. V. p. 185 et sequ.

10) Wolebius Bibl. Theol. fol. Tom. IV. pag. 849. et Tom. I. pag. 912.

11) Benkő, Josephus. Transsilv. Gener. 1778. Tom. II. pag. 355. Előttünk semmi ismeretlent nem ir.

12) Bod, Petrus. Magyar Athenas 1766. Fennebb már ismertettem.

13) Czwittinger, David. Specimen Hungariae Litertae. MDCCXI. 135. l. A mit Richard művéből már nem ismerünk, az Sandiustól van, a ki nem bizonyos abban, a mit elbeszél. A külföldi tudósok mégis többnyire őt és Sandiust használják.

14) Alexius Horányi. Nova Memoria Hungarorum stb. 1775. Tom. I. pag. 618—19. Bod gyanítását Enyedi nagy művéről ő is utánmondja. Uj benne az, hogy Enyedi halálának okát legelőbb ő írta meg.

bánatot keltett mindenfelé. Kósa János egyházi közfőjegyző a nov. 29-ki Consistorialis jegyzőkönyvbe e fájdalmas felkiáltásban adott annak kifejezést: *Elesett a mi fejünk koronája!* (*Cecidit Corona Capitis Nostri.*) Hirneves püspökünk, Enyedi György az Urban elaludt.¹⁾ A tanuló ifjuság nevében Cromer Péter fejezte ki e halál feletti fájdalmát s a halott emlékére e *Halotti vers* iratott.

„A szép mesterségeket, nyelveket és az égben lakó Istennek igéjét tanította, s a kik olvassák, nagy dolgok emlékeit fogják benne föltalálni. Vallására nézve azt az Istent imádtá, a ki előtt mindenki meghajlik, meg az, a ki nagy hirben van, kegyes és hatalmas. Méltó lett volna, hogy a Párkák soha el ne vágják élete fonalát, hogy örök fényben ékeskedjék. *Elesett az örök dicséretre érdemes Enyedi György — elesett, és most lakása az égi honban van.*“²⁾

Egyháza két emléket állított, egyet a mostani, mást a jövő nemzedék számára, amazt márvány sirkövére, ezt réz táblára metszette; a márvány emléken Hattyu jelvény volt más bevéssett jelképekkel és a következő felirat, a mit Toroczka i Máté készített, Máté Tamás vésett márványba s Enyedi nagy művében a kiadók is elől fölvettek, de közlése jellemzetességeért itt is szükségesnek látszik.

A z első (márvány) emlék felirata.

„A tudomány példányképe, szent erkölcsök szabályozója és az Isten igéjének legnagyobb magyarázója, ENYEDI GYÖRGY fekszik e kő alatt, Kolozsvár város első papja, egyházának (vallásának) feje. A föld és tenger s a mélységes igék e jeles tanítója, az egy Istennek volt tisztelője. E városban a gymnasiumnak és Krisztus nyájának kegyes és boldog vezetője két ötévkörön (*lustrum*) át. Az idő ezeröttszáz és kilenczvenhatedik évi futását töltötte be, s miután negyvenkettődik életévének gyászos novembere földerült, csöndes halállal mult ki. Hired, neved él és mindig élni fog, mig e föld áll és sarkai forgatják az eget.“³⁾

¹⁾ Steph. F. Uzoni Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. 1.

²⁾ Steph. F. Uzoni Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. 1. A latin szöveggel nem foglalkoztunk, úgy is hosszúra terjedt ez életrajz.

³⁾ Enyedi könyve első kiadásában a czimlap belsőjén is látható e felirat.

GEORGII ENYEDINI EPITAPHIUM.

Doctrinae exemplar, sanctorum regula morum.

Divini interpret maximus atque soni.

Ennidius jacet hac sub mole Georgius, ~~Urbis~~

Claudiaca antistes, Religionis apex.

Unius, terraeque maris, coelique profundi

Doctor hic eximius, cultor eratque, Dei.

E felirattal egy egészen ellenkező, Enyedit és tudományát kiseb-
bítő másik felirat van a maros-vásárhelyi ev. ref. főtanoda könyv-
tárában levő: *Explicationes Locorum* stb. czimű könyvpéldányba
beírva, szövege fordításban ez:

„A tudomány rúhe, veszett erkölcsök szabályozója és a pokol-
beli igének legnagyobb magyarázója, Enyedi György fekszik e kő
alatt, Kolozsvár város ámitója (impostor) és a csalárdság feje, feje
a poklokknak s jeles tudora a Styx folyó melletti mély pokolnak. Ama
városban tisztelője volt a sátánnak s a gymnasiumnak és a sátán
nyájának hitvány és semmirekellő igazgatója két lustrumon át. Az
idő ezeröttszáz és kilenczven hetedik évi futását töltötte be, s miután
negyvenkettődik életévének gyászos novembere földerült, büszhödt
(putida) halállal mult ki. Tüz, szurok és kénkö élnek és éljenek min-
dig, míg e föld áll és sarkai forgatják az eget.“¹⁾

Uzoni F. István ezt jegyzi meg rá: „Ime a kevély és gonosz
lélek, a megboldogultakkal, azok hamvaival s a boldogul meghaltak
lelkével (manes) hogyan csufolkodik s hogy itéli el azt, a ki Urának
élt és ő benne halt meg!“²⁾

Gymnasii Christique gregis moderator in ista
Urbe, pius, felix, per duo lustra fuit.
Mille et quingentos post, Nonagesimus annus
Implebat cursum septimus iste suum.
Bis decies quater et postquam lux moesta Novembris
Illuxit placida morte solutus, abiit.
Fama, tum nomenque vigent, semperque vigeant
Dum manet haec tellus, dum rotat astra polus.
Matth. Thor.

(Steph. F. Uzoni. *Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. l.*)

- 1) Doctrinae scabies, pravorum regula morum.
Tartarei interpres maximus atque soni.
Enyedi jacet hic sub mole Georgius, Urbis
Claudiacae impostor, fraudis apexque, Caput
Est Acherontorum(?) Stygiusque Orcique profundi
Doctor hic eximius, Cultor erat Satanae,
Gymnasii Satanaeque gregis moderator in ista
Urbe, malus, nequam per duo lustra fuit.
Mille et quingentos post 90^{mus} Annus
Implebat cursum septimus ille suum
Bis decies quater, et postquam Lux maesta Novembris
Illuxit, putida morte solutus abit.
Ignis, sulphurque vigent, semper vigeantque,
Dum manet haec tellus, dum rotat Astra polus.

Uzoni F. Steph. *Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 318. l.*

- 2) *Histor. Ecelesiast. Lib. I. Volum. I. 318. l.*

A második (réz) emléktábla felirata:

„Itt fekszik eltemetve a tudományáról, elmeéléről és kegyességéről híres férfiúnak, ENYEDI GYÖRGY urnak, az egy Atya Istent és közbenjáró Jézust hívó egyházak püspökének és Kolozsvár kerített város papjának teste, a ki az iskolát hat éven át, az egyházakat szintén hat éven át hiven és nagy sikerrel igazgatta, s ekkor élete bélköszvény által (*colica passio*), kora 42-ik évében kioltott az ur 1597-ik évében, november 24-n délutáni 4 óraker. ¹⁾

A tábla aljára **Hattyu** volt metszve, csőrében zöld ágat tartva.

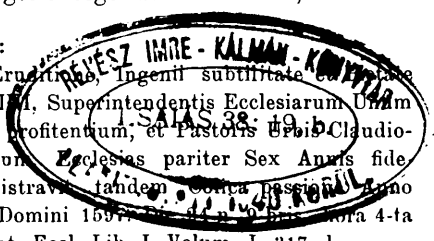
A gazdagon aranyozott réz lap vagy tábla azon részével, melyre az emlékirat nagy betűvel fölvésve volt, a sirkőre volt téve s másfél századig a halottal eltemetve feküdt. De a Kolozsváratt 1738—1739-n dühöngő pestiskor a város sirásói e sir közelében ásván, Balla József nevű unitárius sirásó, a föld ásása közben Enyedi márvány sirkővére talált s véletlenül nem igen mélyen a fennemlitett réz emléktáblára is, s kivévén, a hagyomány szerint elébb némely főtanodai ifjakkak, névszerint Bobuslawszky János ifju tanulónak ajánlotta fel megvételre, de azoknak nem volt rá módjuk, s minthogy Szent-Ábrahámi Mihály püspök akkor Nyárad-Szent-Lászlón volt, a sirások egy reformált vallásu aranyművesnek adták el. Ez kitakarítás által azon tábláról tetemes aranyat kapott s azután eladta az enyedi ev. ref. főtanodai könyvtárnak, mely táblának és az arra vésett emlékiratnak alakja és mekkorasága most (1770 körül) is látható a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában. ²⁾

Ime Enyedi György életének és tevékenységének képe. Negyvenkét életév! s mily tele munkával és sikerrel. Nálunk ő, egy megkezdett és bevégzett új tudományos irány, a hitelvek természettani és bölcséleti Exegetikájának megalapítója. Könyve szabad észjárásának s philosophusi lelkének üdeségét mutatja. Egymagára egész korszakot képvisel, az Isten-eszme észszerű és tudományos kritikai alapon fel fogása és kifejtése nagy reformkorszakát! Hasonló a tengerhez, melynek forrását nem ismerjük, de végtelensége bámulatra bír, s midőn

¹⁾ Monumentum Alterum:

Hic sepultum jacet Corpus Eruditi-
Clarissimi Viri, D. GEORGII ENYEDI, Superintendentis Ecclesiarum Urbis
Deum Patrem et Mediatorem Jesum profitentium; et Pastoris Urbis Claudio-
politanae. Qui Scholam per Sexennium
Ecclesias pariter Sex Annis fide-
liter, magnoque cum fructu administravit tandem Colica Passio Anno
aetatis suae 42 extinctus est. Anno Domini 1597. ¹⁾

²⁾ Steph. F. Uzoni Hist. Eccl. Lib. I. Volum. I. 317. I.

a hátán rengő hajó közvetíti a világrészeket, megilletődést kelt fel bennünk, mint a népek forgalmi érintkezésének nagy útja. Enyedi élete s főleg nagy műve a hittudomány világában ilyen jelenség, ekkora alkotás. A sajtó átvitte eszméit országok határain, tengereken, mint a virág- és fűmagot a szél, megtermékenyítve velök az igazság után vágyó lelkeket mindenfelé, a hol a tudás becsben van Enyedinek nem ismerjük szülőit, a bölcsőt, a melyben rengett s tanulása zsenge korát. De a komoly előkészülés és férfiui tettek sora mint fénynyel és árnynyal kidomborított egész tűnik ki a mondotakból, mely teljes erejében, izzó tetszomjjal minden téren nagy vonásokban mutatja a szerencsés uttörőt, a haladás és siker bátor férfiát.

Mikor Olaszhon bájos ege alól hegyes, felhős hazájába tért, egy vonszóan szép költeménnyel nemzeti nyelven gazdagította a nemzeti irodalmat, melyért csak néhány év előtt tették sirjára az elismerés koszoruját a m. tudom. akadémia nyilvános ülésében a magyar tudomány képviselői. Mikor férfikora délpontjára ért, az uralkodó vallások életgyökerét érintő kérdésben oly művet irt, mely a tudományos világ figyelmét azonnal magára vonta, s melyet theogus ma sem nélkülözhető. Százan és többen irtak ellene, hogy elvoltsák a fényl észvilgot, de hiában. Égett az, vagy legalább pislogott a legsötétebb korszakokban is, s eljő az idő, midőn Enyedi nevével és tanaival kibékül a keresztény theologia. Ez volt az ő emberiségi közhatása.

Nem más egyháza külön életében is.

Egyedül az egészerért érzett és tett. Mintha mindenért csak ő lenne felelős. Szépen jellemezte őt Uzoni fennebb, midőn őt nyájáért lelkét is odaadó hiv pásztornak nevezte. Ma a nyáj sok tagja az egyháznak lelkét is elvonná önjavára! Enyeditől tanulhat e kor lelkesedést, közügyszeretetet, a közérdeknek maga feláldozását! Vajha tanulna! A történelem megadja rá az intést és alkalmat. Valóban Enyedi mindene volt egyházának. Erős kezében tartotta annak összes ügyeit a templom szószékében és tanári katedrán úgy, mint a püspöki székben és közzsinatokon. Az étellel folytonos érintkezésben állott, prédikációi abból véve, arra mindig hatottak; a kormányzás és társadalom üterén tartva kezét, feddődzve, óva, tanácsolta és buzdította hiveit a napi kérdésekben. Az ifjuságnak ösztönt adott saját eszményiessége emelkedésre, tévedéseit atyailag megróvta. A zsinatokon az egyház erkölcsi életére fordította teljes figyelmét s a belső rendet a kormányzásban erélyesen fentartotta. Bárhonnan, bár-

kitől jövő támadás őt hivei s egyháza érdekében küzdelemre mindig készen találta. Minden érdekelte, a mi unitárius volt. Egyszerre -- a mint szükséges volt -- különböző irányban munkálkodott, s a mit a köznek kellett volna tenni, nem egyszer maga egyedül végezte el buzgón, sikerrel.

Pedig a kor, melyben ő élt, Erdélynek a jezsuitáktól tanácsolt Báthori Zsigmond uralkodása alatt a zsarnokság és üldözés, a boszu-állás és törvénszegés, a bakó és vérpad korszaka volt. Nem volt biztonságban személy és vagyon, érdem és társadalmi fényes állás. Enyedinek e vészes időben jutott feladatául egy nehezen türt egyház kormányzójának lenni. S ő bátor, bölcs és tisztelt kormányzója volt haláláig. Pedig ő látta, mig az ország tanácsosai -- köztük saját hivei is -- a kolozsvári főtéren hóhérbárd csapása alatt elvérzettek. A sötétség hatalmának kezét föl nem tartóztathatta, de a nemzet hulló könnyei közt az övé is ott volt. Várta békésen a vész elmúltát és erősítette övéinek hitét jobb jövő reményével.

Egyházi beszédeinek a kor hibái, a sűrű válság és saját puritán erkölcei adják oktató és itt-ott sötéten színező jellegét, de a miből, szeretet sugárzik ki népe iránt, erős ragaszkodás a törvényhez és rendhez, s nem csüggedés, nem önlemondás, de munkára és jobb jövő remélésére való készség.

Enyedi irányában nagy volt az ellenszenv korában, s kivált a reformált hitvallásu egyházi írók nem kimélték tőle a gyűlölet, gyalázat és kicsinylés szavait. Ez azonban csak nekik ártott, Enyedinek nem. Mert a dologban akkor sem volt igazuk, ma épen nevelés-gesek. Gelei és Melotai czáfolataira okos ember csak mosolyogni tud, mig Enyedi gondolatai és eszméi fenjárnak a tisztult ész derült légkörében. Enyedi ki volt hiva ellenfelei által, a kik az isten-szülés és születés tanát nem transcendentális uton s mysteriumi alakban, de természetes módon akarták másokra erőszakolni, hogy a természettudományok és philosophia fáklyáját kimélet nélkül tartsa eléjük s a kérdésekről a homályt és sötétséget elüzve, az igazságot kereső lelkeknek azt a maguk teljes tisztaságukban és szépségökben megmutassa. Ilyen okoskodások ma már Strauss és Renan művei után egy józan vallásos kedélyt sem sérthetnek. . . Ő korát századokkal előzte meg. Jós esze messze jövőkbe látott be. Anglia, Észak-Amerika nagy unitárius íróinak: egy Pristley-, Channing- és Martineau-nak lángesze mintegy előlegezte volt Enyediben az emberiségnek. Diadalmasan hordozta fenn a magasban az egyistenhit zászlóját, türve érette gyalázatot, hordozva Krisztus keresztét nem keresztény érzületűek

mérges üldözésében. Ama táborozó angyalhoz hasonlított ő, mely nappal felhőnek, éjjel tűznek oszlopában vezérlé övéit. Ha Németország szüli, Wieland lett volna belőle, ha Anglia, Yorich dicsőségével füzi körül homlokát nagy nemzete. De ő egy kis nemzet kis hitfelekezetének nagy embere volt, a kinek a késő századok szolgálatnak igazságot, de kiszolgáltatták — bizonyosan.

Csak azt kell sajnálnunk, hogy e nagy szellem oly gyöngye hajlékban lakott, vagy, hogy a sok elmefeszítő s idegingerlő munka igen korán megrongálta azt. Enyedi merő tűz és élet volt. Élete az eszmék és tettek háborgó küzdelme. Bátor eszméivel erős szenvedélyek egyesültek, az igazság és világosság utáni mohó vágy volt nemes szenvedélye. És gondoljuk ehhez az akadályokat, a mik utjában állottak, az ellenfél erejét és boszantásait, a miknek hatásától érzékeny kedélye el nem zárkozhatott. Csoda-e, ha élettüze hamar ellobogott? Csoda-e ha gyöngye teste a küzdelemben már férfikorában megtörött. *Frangit fortia corda dolor* = a legerősebb szívet is megtöri a fájdalom. Egy latin költő igaz szava ez. S Enyedi élete utó-szakában látjuk, hogy ő kora politikai és társadalmi irányával s egyháza közviszonyaival nem volt megelégedve. Ez oka lázas tevékenységének. Ezért talált abban oly sok megróni valót. De kettőnek a hite élt lelkében; hogy eszméi nem vesznek el, s hogy az általa kezdett nagy küzdelemben egykor nyertes ő lesz. Ő is nyugodtan mondhatta el halálakor, a mit Epaminondas: *Invictus moriar*.

JAKAB ELEK.

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-İK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZIERGOM VIDÉKÉIG.

Hetedik közlemény.

Válaszuti György így folytatja és fejezi be a pécsi disputatio történetét:

„Negyednapra viradván istennek segítségéből, mindkét fél, Máthé uram és mi, templomunkhoz gyülekezünk és éneklés közben Máthé uram között és mi köztünk alkalmas zendülés támadt, elannyira, hogy a népnek szemek jó módon reánk feledkezék, kire (mire) Mihály ispán¹⁾ is fölkelvén szokott üléséből, hozzánk jöve és reánk feledközvé, beszédünket hallgatá. Oka ennek ez lön: mert Máthé uram kérdé tőlem, ha (vajon) az Christust mondanám láthatatlannak; kire én ezt felelém.

— Hogy mondanám azt láthatatlannak, a kit megfogtak, megöltek és eltemettek.

Skaricza; Én pedig megbizonítom ex Heb. 11. hogy láthatatlan volt: Hűt által, úgymond, hagyja el Moses Aegyptumot, nem félvén az királynak kegyetlenségétől; mert oly bátorságban tartá magát, mintha látta volna azt, a ki láthatatlan.

Válaszuti: Nem az Christust mondja ott láthatatlannak, hanem az istent, kit noha soha szem nem látott, Moses is nem látta volna: de az népnek kihozásában mindazáltal abban az láthatatlan istenben olyan bátorsága vala, hogy megőrizné Pharao királynak fegyverétől, mintha jelen volna ő mellette és ő vele az az isten.

Skaricza: Nám emlékezet vagyon ugyanottan az Christusról, hogy Moses inkább böcsüllötte az Christus gyalázatjának gazdagságát hogynem az Aegyptusoknak kincsét.

Válaszuti: Vagyon emlékezet az szóról: Christus; de ez nem az Jesus Christusra magyaráztatik, hanem in genere az egész Jákob fiaira, kik Moses ideiben is tartatnak inségben Pharao keze miatt. Ezek

¹⁾ E nevet Jankovich után Mihály Istvánnak irtuk a megelőző közleményekben. Mint alkalmunk volt meggyőződni, Jankovich olvasása hibás, mert Mihály Ispán van írva a Nemzeti Múzeum codexében épen úgy, mint az unitárius főiskola újabbkori másolatában.